

Pavlovits Tamás: A végtelen észlelése a kora újkorban

MTA doktori értekezés

Opponensek:

Prof. Penke Olga, professzor emerita, SZTE

Prof. Miklós Vető, professzor emeritus, Université de Poitiers

Prof. Mezei Balázs, egyetemi tanár, PPKE

Válasz az opponensi véleményekre

Mindenekelőtt szívből köszönöm opponenseimnek mindazt a figyelmet és jószándékot, amelyet véleményük megírása során munkám iránt tanúsítottak. Azért is tudok ezért őszintén köszönetet mondani, mivel úgy érzem, mindhárom opponensem nagyfokú alapossággal járt el és igen pozitívan értékelte értekezésemet. Egy hosszú kutatómunka eredményéről véleményeket olvasni aztért is nagyon hasznos, mert a szerző egyszerre kívülről látja a munkáját, és olyan szempontokból megfogalmazott ítéletekkel gazdagodik, amelyek nem feltétlenül azonosak az övével. Sokat tanultam a vélemények elolvasásából, és jelentős segítséget kaptam tőlük abban, hogy továbbgondoljam kutatásaim eddigi eredményét. A véleményekre egyenként kívánok válaszolni.

Penke Olga számos elismerő megjegyzése között csak néhány olyan kritikai élű meglátás található, amely választ igényel. Ezek elsősorban egy lehetséges kiegészítésre vonatkoznak. Azt a megjegyzésemet, amely szerint a nyugati gondolkodásban a kora újkort követően háttérbe szorult, és egészen a 19. és 20. századig feledésbe merült az a meggyőződés, amely az elmét képesnek tekinti a végtelen pozitív észlelésére, opponensem kissé sarkítottan tekinti. Figyelmembe ajánlja d’Alambert-nek a végtelennel kapcsolatos szövegeit. Nagyon hasznos észrevétel ez, és a jövőben talán alaposabban is beleolvasom magam d’Alambert-be, most csak egy rövid észrevételt szeretnék ezzel kapcsolatban tenni. Érdekes egymás mellett olvasni az *Encyclopédie* két végtelenre vonatkozó szócikkét, amelyekre opponensem felhívja a figyelmemet. E szócikkek ugyanis – feltehetően témájuk miatt – sajátos feszültségben állnak egymással. Az első címe *Infini (métaphysique)*, a másodiké *Infini (géométrique)*. Az első lényegében összefoglalja a descartes-i és spinozai végtelenfelfogást, amennyiben megkülönbözteti egymástól a végtelent (*infini*) és határtalant (*indéfini*), valamint a minden

tekintetben végtelent (*infini en tout genre*) és a bizonyos tekintetben végtelent (*infini en certain genre*). A szócikkben a szerző a következő konklúzióra jut: „Mindebből arra következtetek, hogy mi sem hamisabb egy tökéletlen és következőképpen határolt végtelennél, mi sem hamisabb egy olyan végtelennél, amely nem végtelenül egy, mi sem hamisabb egy olyan végtelennél, amely akár véges, akár végtelen részekre osztható. Ezeket a kiméra-végteleneket elnagyoltan el tudjuk ugyan képzelni, de soha nem tudjuk őket felfogni (*concevoir*).” (ARTFL Encyclopédie: *Infini métaphysique*). Ez a rész roppant érdekes a számomra nemcsak azért, mert a végtelen észleléséről is mond valamit, hanem azért is, mert azt a benyomást kelti, hogy a szócikk szerzője szorosan követi Descartes és Spinoza álláspontját, amennyiben megkülönbözteti egymástól a végtelen elképzelését és felfogását (azaz fogalmi megragadását), és ennek nyomán igaz és hamis végtelenről beszél. Ám a rögtön utána következő szócikk, amely a geometriai végtelenről szól, ezzel teljesen ellentétes álláspontra helyezkedik. Ott ezt olvassuk: „Az az idea tehát, amellyel a végtelenről rendelkezünk abszolút negatív, és a véges ideájából ered, amit a végtelen negatív neve maga is bizonyít” (ARTFL Encyclopédie: *Infini géométrique*). Mivel e második kijelentés az empirikus végtelen-fogalmat részesíti előnyben szemben a minden tekintetben végtelen pozitív felfogásával, a két szócikk végtelenre vonatkozó álláspontja határozottan ellentétes egymással. Ezt az ellentmondást talán az oldhatja fel, ha a két szócikk szerzője nem ugyanaz a személy. Az University of Chicago által működtetett ARTFL Encyclopédie adatbázis (encyclopedia.uchicago.edu) a második szócikket d’Alambert-nek tulajdonítja, azonban az első esetében nem jelöl meg szerzőt. Vélhetőleg tehát ez a szócikk nem d’Alambertől származik. Ez a sajátos feszültség az *Encyclopédie* két egymást követő szócikkében mindenesetre meggyőző arról, hogy nagyon is érdemes további figyelmet szentelni a felvilágosodáskori végtelen-értelmezésnek, mert túlságosan leegyszerűsítő az a kijelentés, amely szerint ez a század megfelelt a végtelen pozitív észleléséről.

Vető Miklós egy erős metafizikai olvasatát adja a dolgozatomnak. Már az első mondatában kijelenti, hogy filozófiatörténeti jellege mellett „egy igazi metafizikai értekezésről” van szó. Nagyon sokat jelent számomra ez a megközelítés, hiszen ennek köszönhetően olyan vonások válnak hangsúlyossá a szövegemben, amelyek jelentőségére én magam nem is igazán gondoltam. Így emeli ki például a „túlcsordulás” (*débordement*) fogalmát, amelyet Lévinastól és Mariontól kölcsönöztem, és amelyet a végtelen karteziánus észlelésének leírására alkalmaztam. Érzésem szerint Vető Miklós értékes elemzése egy nézőpontváltást visz végbe az enyémhez képest. Kétségtelen, hogy a végtelen értelmezésének nagyon jelentős metafizikai vonatkozásai vannak. Vizsgálódásaim horizontját a bevezetőben és

a tézisfüzetben mégsem metafizikaiként, hanem észleléselméletként és elmefilozófiaként határoztam meg: „Tanulmányunk témája kijelöli kutatásunk horizontját, amely az elmefilozófia területéhez tartozik” (8). Elemzéseimben így mindvégig arra az észlelési viszonyra igyekeztem figyelni, amely az elme és a végtelen között létesül akkor, amikor az elme figyelme valamilyen módon a végtelenre irányul. Személy szerint – miként a tézisfüzetben is hangsúlyoztam – ebben határoznám meg a megközelítem újonságát: a metafizikai, fizikai és matematikai végtelenfogalmakról már rengeteg tanulmány született, ám csak elvétve találunk olyan elemzést, amely közvetlenül a végtelen *észlelését* tette volna vizsgálat tárgyává a végtelenfogalmak jellegétől függetlenül. Természetesen a végtelenre vonatkozó észlelési viszony akkor válik a legizgalmasabbá szerintem, amikor az elme a végtelent egyszerűként és oszthatatlanként fogja fel, és ezt metafizikai végtelennek nevezzük. De ez esetben sem a végtelen metafizikai jellegére helyeztem a hangsúlyt, hanem arra az észlelési viszonyra, amelynek révén a végtelent minden végestől függetlenül mint végtelent fogja fel az elme. Az is igaz továbbá, hogy értekezésem kettős tézise közül a második, amely szerint a végtelen beépül az elme kognitív struktúrájába, nemcsak ismeretelméleti, hanem metafizikai jellegű állítás, ám ennek kapcsán is amellet érveltem, hogy bizonyos kognitív folyamatok megértéséhez és magyarázatához el kell fogadnunk az elme ama képességét, hogy a végtelent képes közvetlenül, minden végestől függetlenül észlelni.

A Vető Miklós által követett megközelítési mód, amely a metafizikát és a teológiát részesíti előnyben az ismeretelméleti nézőponttal szemben, dominánsnak tűnik másik opponensem, Mezei Balázs véleményében is, amelyre később visszatérek. Még egyszer szeretném hangsúlyozni, hogy nagyon sokat tanulok abból, hogy e nézőpontból megfogalmazott véleményeket olvasok az értekezésemről. Mégis, azért fontos számomra felhívni a figyelmet e nézőpontváltásra, hogy meg tudjam válaszolni a felvetődő kritikákat. Úgy érzem ugyanis, hogy egyes kritikai észrevételek leginkább úgy válaszolhatók meg, ha visszalépünk az észleléselméleti horizontba.

Vető Miklós legfontosabb kritikája, amely Mezei Balázs véleményében is meghatározó, Pascal szerepére vonatkozik abban a gondolati ívben, amelyet a végtelen észlelése kapcsán felvázolok a kora újkorban. Vető Miklós szerint: „Pavlovits három nagy filozófus elemzésén keresztül bontja ki tézisét, ám e kibontás nem mentes bizonyos nehézségektől. Amíg az értekezés Descartes-nál a végtelen elsőbbségének hiteles metafizikáját mutatja be, addig ezt az elsőbbséget nem tudja hasonló összhangban és hatékonysággal kifejtteni a Descartes-ot követő két másik gondolkodónál [Pascalnál és

Leibniznél]” (1). Mezei Balázs Pascal szerepeltetése kapcsán ezt írja: „A dolgozat Pascal-fókusz problémát okoz, nevezetesen azt, hogy a jelölt elmerülése Pascal felfogásaiban [...] nehezen illeszkedik a többi szerző tárgyalásaihoz. Végül is világos, hogy a végtelenfilozófia igazi vonala a Descartes-Leibniz kapcsolat, Pascal ebben egyfajta törés. Ám a jelölt Pascal-fókusz ezt a törést nem tudja elég jól értelmezni, hiszen Pascal annyira a szívéhez nőtt, hogy nehéz erősebb kritikát megfogalmaznia vele szemben” (3). Mindkét opponensem szerint Pascal egyfajta kakukktojás az elemzésben. Kétségtelenül igazuk van akkor, ha Vető Miklós megfogalmazásában a „végtelen elsőbbségének metafizikáját”, Mezei Balázs terminológiájában a „végtelenfilozófiát” keressük Pascalnál. A Pascalnak szentelt fejezetben többször is hangsúlyoztam, hogy Pascal szinte irtózott a metafizikától, és még abban sem vagyok biztos, hogy beszélhetünk pascali teológiáról. Az én megközelítésem éppen ezért nem metafizikai vagy teológiai. Ugyan mindkét opponensem elismerően emeli ki, hogy a végtelen észlelése kapcsán a matematikával is foglalkozom, de talán elsiklottak mellett, miért tekintem fontosnak a matematikai gondolkodást összekötni az észleléselemmével (ld. II. 2. Matematika és észlelés a kora újkorban fejezetet, továbbá a II. 2.4. Matematika és észleléselemmélet alfejezetet). (Itt jegyzem meg, hogy Pascalnak szentelt korábbi kutatásaim jelentős mértékben arra irányultak, hogy a *Gondolatok* rendkívül összetett érveléstechnikáját Pascal matematikai módszereire vezessem vissza.) A II. 2. fejezetben amellet érvelek, hogy a kora újkori gondolkodásban a végtelen észlelésének problémája szorosan összefügg a végtelen matematizálása során felmerülő kérdésekkel. Hogyan módosítja ez az opponenseim által kifogásolt problémát? Kétségtelen, hogy a bevett filozófiatörténeti kánonban Pascal egy nem túl jelentős mellékágit képvisel, miközben a fő vonulatot Descartes, Leibniz, Kant gondolkodása képezi. Ez a metafizikai gondolkodás fő sodra. Ám mi a helyzet akkor, ha a gondolkodástörténet folyamatainak rekonstruálásakor nemcsak a metafizikára, hanem a matematikára is tekintettel vagyunk. (Ebben a kontextusban úttörő jelentőségű Brunschvicg 1912-es *Les étapes de la philosophie mathématique* című műve). Ekkor azt tapasztaljuk, hogy a törés nem a metafizikai Descartes-Leibniz vonal és Pascal gondolkodása, hanem Descartes gondolkodása és a Pascal-Leibniz vonal között húzódik. Mégpedig azért, mert a végtelen matematizálása kapcsán Descartes markánsan különböző álláspontot foglalt el Pascalhoz és Leibnizhez képest (ld. erről: Belaval: *Leibniz critique de Descartes* és Serres: *Le système de Leibniz et ses modèles mathématiques* című könyvét). Ne felejtjük el, milyen sokat köszönhetett Leibniz mind a projektív geometria elmélyült megértésében, mind az infinitezimális kalkulus kidolgozásában Pascalnak, két olyan területen tehát, amely kitüntetett a végtelen matematizálása szempontjából. Az V. 15. fejezetben éppen a Pascal-Leibniz vonalat

igyekeztem rekonstruálni egy sajátos szempontból annak a leibnizi kijelentésnek az elemzésével, amely szerint Pascal *Gondolatainak* Laf. 199. töredéke „belépő” az ő rendszerébe. El kell ismernem, hogy ez a belépő nem akadálymentes, azaz van itt is egy törés, amelyet az elemzés során egy „ugrásként” rekonstruáltam a potenciális végtelen pascali fogalmából az aktuális végtelen leibnizi fogalmába, egy olyan ugrásként, amelyet Leibniz hajt végre Pascal töredékének értelmezése során (231). Ám azt is megmutattam, hogy a végtelen látványának a perspektivikus geometria talaján történő értelmezése folytán nem ellentétéről van szó a két gondolkodó között, hanem csupán egy olyan különbségről, amely a végtelenértelmezéseket más-más konklúziók felé irányítja.

Van azonban még valami, amire érdemes odafigyelnünk. Egy olyan apróságról van szó, amely az értekezés szempontjából komoly jelentőségre tesz szert. Annak ellenére, hogy Pascal irtózik a metafizikától és az ontológiától, érdekes módon a végtelen észlelése tekintetében egy olyan álláspontra helyezkedik, amely jelentősen közelíti őt Descartes-éhoz, Malebranche-éhoz, Spinozáéhoz és Leibnizéhez. Ugyanis Pascal is úgy gondolja, hogy a végtelen fogalmára nem a véges tagadásával teszünk szert, hanem közvetlen hozzáférésünk van ehhez a fogalomhoz. Persze ezt a hozzáférést teljesen más módon határozza meg, mint kortársai, amennyiben szerinte „a szív érzi, hogy a számok sora végtelen” (*Gondolatok*, Laf. 113). Ám ez a meggyőződés alapvető jelentőségű az észleléselemélet szempontjából, amennyiben alátámasztja azt a tézist, mely szerint a kora újkori gondolkodás fontos jellemzője, hogy a végtelen észlelése megelőzi a végesét. E tekintetben tehát nem érzem, hogy Pascal gondolkodása kakukktojás volna a végtelen észlelésének kora újkori elméletét vizsgáló értekezésben. Mindkét opponensem hivatkozik továbbá arra is, hogy terjedelmét tekintve a Pascal fejezet (és persze a Leibniznek szentelt is), alulmúlja a Descartes fejezetet (74 o. vs. 51 o.). Ezzel kapcsolatban a 218. lábjegyzetben igyekszem tisztázni, hogy mivel korábbi könyveimben (kiváltképpen a 2010-ben megjelent *Blaise Pascal. A természettudománytól a vallási apológiáig* címűben) igen sokat írtam a pascali végtelen-fogalomról, ezért azoknak az elemzéseknek a megismétlése helyett az ottani fejezetekhez utalom az olvasót. (Itt szeretnék mentegetőzni Penke Olga meglátásával kapcsolatban, amely szerint a végső bibliográfiában elfelejtettem feltüntetni a 2007-es a Publications de la Sorbonne kiadónál *Le rationalisme de Pascal* címmel megjelent könyvem. Ezt a hibát természetesen javítom.) Eredeti tervem az volt, hogy legalább ekkora terjedelemben tárgyalom Malebranche és Spinoza tanítását is a végtelen észlelésére vonatkozóan. Ha ez megvalósult volna, akkor talán kevésbé lenne zavaró

olvasóim számára Pascal szerepeltetése, noha tagadhatatlan, hogy az ő gondolkodása olyannyira sajátos, hogy valamiképpen mindig ki fog lógni a 17. századi filozófiák sorából.

Mezei Balázs véleménye Penke Olgához és Vető Miklóshoz hasonlóan elismerő, ám ő fogalmazta meg a legtöbb kritikát az értekezésemmel kapcsolatban. Nagyvonalúan azzal a kéréssel vezeti be kritikai észrevételeit, hogy tekintsem azokat segítség szándékával megfogalmazott javaslatoknak. Meggyőződésem, hogy a filozófiai reflexió mindig a szó eredeti, görög értelmében vett dialektika terében halad előre, ezért a jól megalapozott kritikai észrevételek a leghasznosabbak a gondolkodásra nézve. Ezért is külön köszönöm ezeket a kritikai megjegyzéseket, amelyek egyrészt valóban sokat adnak hozzá az értelmezéseimhez segítve azokat továbbgondolni, másrészt olykor komoly kihívást jelentenek a számomra. Opponensem saját beosztása szerint 16 kritikai észrevételt tesz, amelyeket tartalmi szempontból három csoportba oszthatunk. Az ellenvetések első csoportjában olyan filozófiatörténeti tendenciákat és gondolkodókat sorol fel, amelyek kimaradtak, miközben érdemes lett volna szerepeltetni az elemzésben (1-11), a másodikban terminológiai problémákat kifogásol (12-15) és végül a szakirodalomhoz való viszonyomat kritizálja (16).

Az első sorozatban felsorolt hiányosságokkal kapcsolatban opponensem is megjegyzi, hogy mivel az értekezésem fő fókuszja a kora újkor, ezért nem tárgyalhattam minden végtelennel foglalkozó szerzőt a kellő részletességgel. Joggal jegyzi meg, hogy bevehettem volna a tárgyalásba Platónt, Dionüsziosz Areopagitészt, Hegelt, Cantor teológiai munkásságát, Heideggert, Tengelyi László utolsó könyvét valamint opponensem végtelenre vonatkozó egyik munkáját. Azért fontos számomra e felsorolást olvasni, mert valóban rámutat a végtelenfilozófia rendkívüli gazdagságára, és kedvet ad a további kutatáshoz. És valóban: a felsorolt hiányosságok között van olyan, amelyre nincsen mentség: a legerősebb, kétségkívül Hegelt illeti. Hegel végtelenértelmezésének fontosságára már Vető Miklós is felhívta a figyelmemet jó pár évvel ezelőtt, ezért sem menthető, hogy még említés szintjén sem hivatkozok rá. Köszönöm a negatív teológiára vonatkozó megjegyzéseket, elismerem, hogy ezzel kapcsolatban a fogalomelemzésem túl gyors, és nem fordít kellő figyelmet a patrisztika istenfogalmára. Elfogadom, hogy a *perfectio* már a keresztény teológia kezdeti szakaszában is összekapcsolódhatott a végtelen fogalmával, és így az isteni végtelenség nem csak negatív jelentésspektussal bír, továbbá, hogy Dionüsziosz Areopagitészt is érdemes lenne újraolvasnom a végtelenértelmezés szempontjából. Külön köszönöm a hivatkozást E. Mühlenberg könyvére, amelyet nem ismertem. Hasonlóan értékes hivatkozás utal arra a 2005-

ben megjelent kötetre, amely Cantor levelezését adja közre többek között Franzelin bíborossal, és amelyből pontosabban kirajzolódnak Cantor végtelenértelmezésének teológiai alapjai.

Ugyanakkor látni kell, hogy ha az itt felsorolt hiányosságok bármelyikét ki szeretném küszöbölni, akkor egyetlen alfejezetet kellene kijavítanom, nevezetesen a II.1-et, amelynek címe: Fogalomtörténeti megközelítés, és amely – jelenlegi formájában – mindössze 40 oldal. Itt tárgyalom ugyanis a végtelen fogalomtörténetét négy különböző megközelítésben: a) arisztotelianus, b) teológiai, c) kozmológiai, d) matematikai). Miként e fejezet címe és struktúrája is mutatja, nem a végtelen filozófiatörténetét szerettem volna megírni, és nem is egy gyors történeti áttekintést szerettem volna adni a végtelen filozófiai tárgyalásáról. A bevezetőben ezt írom: „A következő fejezetben megpróbáljuk felvázolni a végtelen fogalomtörténetét. Ezt azonban a kimerítő tárgyalás szándéka nélkül tesszük, hiszen számos mű megteszi helyettünk” (17) és a 4. lábjegyzetben utalok több olyan összefoglaló munkára is, amelyek erre vállalkoznak. A végtelen filozófiatörténete helyett ebben a fejezetben a *fogalom* történetét szerettem volna felvázolni annak érdekében, hogy egyrészt lássuk, milyen fogalomkészletet örökölt a 17. század a végtelen kapcsán, másrészt megértsük, milyen végtelen-fogalomtípusokról beszélhetünk akkor, amikor a végtelen észlelésének különböző módozatait szeretnénk ismeretelméletileg elemezni. Elemzéseim folytatása szempontjából e fejezet konklúziója fontos belátásokat tartalmazott (I. 5. A végtelen fogalmi megragadása, matematizálása és észlelése), hiszen többek között itt tudtam megfogalmazni pontosan, mit értek a végtelen pozitív észlelésén (55-56).

Az első csoportban szerepel a Pascal szerepeltetésére vonatkozó kritika is, amelyre az imént már válaszoltam. Válaszomban arra hivatkoztam, hogy ha módosítjuk a megközelítésmódot az értekezésemben elemzett problémákhoz, azaz ha más előfeltevésekkel olvassuk a végtelen észlelésére vonatkozó elemzéseimet, mint amelyek alapján a kritikák megfogalmazódnak, akkor talán a probléma is eltűnik. Nagyon megtisztelőnek érzem Mezei Balázs véleményét, amelyet értekezésem II. része kapcsán fogalmaz meg, és amely szerint „Ebben a fejezetben észlelhető a jelölt törekvése a filozófiatörténeti keret meghaladására és önálló végtelenfilozófia kialakítására” (2), majd később megerősíti, hogy „a dolgozatban bemutatott problémakör alkalmas lehet önálló filozófiai pozíció kialakítására” (3). Ugyanakkor nem biztos, hogy ugyanazt értjük végtelenfilozófia alatt. Erre abból következtetek, hogy a hiányosságok kapcsán Mezei Balázs főképp több teológiát és több metafizikát kér rajtam számon. Továbbá a hiányosságok felsorolása közben megemlíti Kant, Hegel, Heidegger, Husserl, Levinas nevét is mondván, hogy a végtelenfilozófia lényegében az egész modern

nyugati gondolkodás alapját képezi. Ez bizonyára igaz is. Én is úgy gondolom, hogy lehetséges a modern nyugati gondolkodást a végtelen értelmezése szempontjából elemezni. Ám az én törekvésem mégsem egy ilyen értelemben vett végtelenfilozófia rekonstruálására irányult. Opponensem ezt írja: „A végtelenfilozófiát a jelölt a végtelen észlelésének fogalmában ragadja meg”. Én mégsem tennék egyenlőségjelet a végtelenfilozófia és a végtelen észlelése közé. Engem ugyanis, mint már említettem, kizárólag az elme és a végtelen között létesülő észlelési viszony érdekelt ismeretelméleti szempontból. Nem a valóság egészéről akartam valamit mondani, amelynek lételméleti leírása során a modernitásban kétségkívül nem tekinthetünk el a végtelen fogalmától, hanem kizárólag a végtelenre vonatkozó észlelési viszonyról szerettem volna írni. És ebben az értelemben fontosnak érzem ragaszkodni a végtelen-fogalom konkrét megjelenéséhez is. Opponensem ugyanis két esetben is (Nüsszai Gergely és Heidegger kapcsán) felhívja a figyelmemet, hogy „akkor is van végtelenproblematika, ha valaki nem használja a bevett kifejezést, hanem ehelyett más kifejezésekkel operál” (6). Igazat adok opponensemnek, és elfogadom, hogy lehetségesek ilyen esetek, de hozzá kell tennem, hogy ezek az esetek kívül esnek az én vizsgálódási körömon.

Az ellenvetések második csoportja a fogalomhasználatra vonatkozik. Ez az ellenvetés állít a legnehezebb feladat elé. Opponensem teljes joggal hívja fel rá a figyelmet, hogy a végtelen kapcsán kialakult nyugati fogalomhasználat nemcsak konceptuális szinten rendkívül összetett, hanem ráadásul nyelvi szinten is rétegzett, amennyiben táplálkozik a görögből, a latinból, és más újkeletű indoeurópai nyelvekből, miközben mi mindezt magyarul vagyunk kénytelenek visszaadni. Ebben az esetben pedig rendkívüli mértékben ki vagyunk téve a fogalmi pontatlanság veszélyének. E probléma kiküszöbölésére Mezei Balázs egy a magyar nyelv szintaktikáján és szemantikáján alapuló önálló terminológia bevezetését javasolja. És ez nem pusztán javaslat, hiszen ő maga is kísérletezett ezzel *Vallásbölcselet* című könyvében. Ő ott a „végestelen”, a „véghetetlen”, a „végtelen” és az „abszolút végtelen” terminusait javasolja. Ezek főként Arisztotelész, Szent Tamás és Cantor végtelen-fogalmait veszik alapul és igyekeznek közös nevezőre hozni őket. (Mezei Balázs: *Vallásbölcselet: a vallás valósága*, Gödöllő, Attraktor, 2004, II, 51.2§ A végtelen-hasonlat, 85-100). Ez a megoldás mindenképpen megfontolandó, főleg, ha a cél egy általánosabb érvényű végtelenfilozófia megalapozása. Kérdéses azonban, hogy mennyiben hasznosítható ez a terminológia akkor, ha Descartes, Pascal és Leibniz végtelenfelfogását elemezzük, főleg azért mert ők maguk is saját terminológiát alakítottak ki. Alapvető kérdés például, vajon Descartes fogalmi megkülönböztetése az *infinitum* és az *indefinitum* között lefedi-e az arisztotelészi aktuális és potenciális végtelen

különbségét. (Van aki emellett érvel, amit én igyekeztem cáfolni, lásd: III. 8. 1. A határtalan fogalma). Kérdés továbbá, hogy a pascali végtelen-fogalom melyik karteziánus fogalommal azonosítható, valamint, hogy miért veti el Leibniz az *indefinitum* fogalmát, és tér vissza az arisztotelészi potenciális és aktuális végtelen megkülönböztetéséhez. Ha önálló terminológiával közelítünk ezekhez a szerzőkhöz, attól tartok nem fogjuk tudni pontosan feltenni ezeket a kérdéseket.

A fogalmi tisztázatlanság egyik példájának opponensem az aktuális-potenciális, valamint a pozitív-negatív végtelen kapcsolatának problematikus jellegét hozza fel. Noha nem vagyok biztos abban, hogy e két fogalompár viszonyát teljes mértékben sikerült tisztáznom a dolgozatomban, azt válaszolnám, hogy a végtelen észlelése szempontjából a pozitív végtelen fogalma kiemelt jelentőséggel bír, hiszen ez egy olyan végtelen-fogalmat jelent, amelyet a végestől függetlenül gondolunk el. Ennek első megjelenését a nyugati gondolkodásban – egyébként Mezei Balázs elemzéseivel összhangban – én Szent Tamáshoz kötöm. Karteziánus értelemben a pozitivitás itt azt jelenti, hogy a fogalomnak vagy ideának itt eleve adott, objektív értelemben reális tartalma van, és nem egy másik fogalom tagadásával hozzuk létre. Ezzel szemben a negatív végtelen-fogalom azért negatív, mert elgondolásakor a végesből indulunk ki. Kétségtelen, hogy a végtelen fogalma kapcsán használt pozitív-negatív jelzők a kora újkori ismeretelméleti kontextushoz kötődnek, míg az aktuális-potenciális jelzők az arisztotelészi metafizikához. A végtelen észlelése kapcsán megkülönböztettem a végtelen negatív és a végtelen pozitív észlelését. E megkülönböztetést arra alapoztam, hogy beszélhetünk a végtelen elgondolásáról akkor is, amikor a véges tagadásaként gondolunk rá, és többnyire az ebben az esetben felmerülő végtelent nevezi Arisztotelész potenciális végtelennek. Ám egészen más jellegű észlelésről van szó akkor, amikor a végtelen nem a véges tagadásaként, hanem a végestől függetlenül, pozitív tartalomként adott. Így tehát arra a kérdésre, amely szerint „a végtelen pozitív felfogása és a pozitív végtelen ugyanarra referálnak-e”, azt válaszolnám, hogy míg az első kifejezés egy észlelési viszonyra vonatkozik, addig a második az észlelés tárgyára, tehát a második teszi lehetővé az elsőt. Elismerem tehát, hogy az opponensem által javasolt önálló terminológia meghatározása nélkül szinte lehetetlen végérvényes rendet vágni a végtelen-fogalmak szövevényében, ezért valószínűleg mindig marad a végtelenre vonatkozó elemzésekben valamilyen fokú fogalmi pontatlanság. Ezeket azonban, amennyire tőlem tellett, éppen a fogalomtörténeti elemzések segítségével, igyekeztem kiküszöbölni.

Ami az észlelés fogalmának a meghatározását illeti, és amelyet az értekezésem elejéről hiányol opponensem, véleményem szerint egy viszonylag hosszú bevezetőben végeztem el. A

11-12. oldalon tisztázom, hogy az észlelés fogalmát karteziánus értelemben fogom használni, és ebben az értelemben mindazt észlelésnek fogom tekinteni az elmében, „ami nem akarát, legyen az elvont fogalmi gondolkodás, a képzelet működése vagy az érzékelés folyamata” (11). Igaz ugyan, hogy itt nem tértem ki azokra az észlelési aktusokra, amelyeket később vezetek be Descartes, Pascal vagy Leibniz kapcsán (belátás, megértés, fogalmi megragadás, elképzelés, érzés, *intuitus* stb.), ám ennek az az oka, hogy az említett szerzők gyakran különbözőképpen határozzák meg ezeket a fogalmakat.

Az ellenvetések utolsó csoportját a szakirodalomhasználatra vonatkozó kritika képezi. Opponensem szerint nem kritikusan használom a szakirodalmat, azaz „nem alakítok ki vele szemben sajátos álláspontot”. Ezt az észrevételt nem tartom megalapozottnak. El kell ismerjem, hogy vannak olyan területei az értekezésemnek, ahol nagyon erősen kellett támaszkodnom a szakirodalomra pozitív értelemben, azon oknál fogva, hogy nem vagyok az adott témának szakavatott kutatója. Ezek főleg a matematikai részek. Ezekkel kapcsolatban azonban opponensem is elismeri, hogy „mindez igen jó színvonalú, külön hangsúllyal a geometriai-matematikai részeken, amelyek pontos megértéséhez a vonatkozó szakirodalom alapos tanulmányozására volt szükség” (2). Ezzel szemben a filozófiatörténeti elemzéseimben világosan állást foglalk, amennyiben ezt szükségesnek érzem. Az II. 1. 3. Kozmológiai végtelen című fejezetben egy oldalt szentelek Jean Seidengart alapvető műve kritikájának (38-39), a 6.2. fejezetben kritizálom Boyle Deborah értelmezését, amelyet a végtelen velünk született ideája kapcsán fogalmaz meg (130), a Pascal fejezetben rámutatok Jean-Louis Gardies értelmezésének hiányosságaira a végtelen pascali megismerhetősége kapcsán (190), a Leibniz fejezetben megkérdőjelezem a Bourbague-Couchan szerzőpáros egy adott szöveghelyre vonatkozó értelmezésének érvényességét (225), és még sorolhatnám. Annyi azonban bizonyos, hogy szívesebben olvasok olyan szakirodalmakat, amelyekből tanulok, mint amelyek vitára kényszerítenek.

Végezetül egy megjegyzéssel zárnám. Most úgy látom, hogy nagyon hasznos lett volna, ha kutatásaim során alaposabban olvasom és mélyebben megértem Mezei Balázs végtelenről írott elemzését a *Vallásbölcselet* című művében. E sorokat most újraolvasva az a benyomásom, hogy bizonyos pontokon kettőnk végtelenértelmezése nagyon közel kerül egymáshoz. Mezei Balázs Cantorra utalva a következő megjegyzést teszi: „a végtelennek akár transzfinit koncepciója is rá van utalva az abszolút végtelen ’fogalmára’, noha e körben tisztázatlan marad, hogy ez miképpen lehetséges” (Mezei Balázs, im. 97). Ezt a ráutaltságot ő „hasonlat”-ként értelmezi: „Ezáltal hasonlati viszony jön létre: a transzfinit matematikájának egésze [...]

túlmutat önmagán egy olyan végtelenre, amely alapvetőbbnek mondható: nem pusztán matematikai, hanem bölcséleti végtelen” (uo. 97-98). Az a belátás, hogy a nem abszolút végtelenek visszautalnak egy abszolút végtelen-fogalomra, azaz hogy minden végtelen-észlelés egy eredendő végtelen-észlelést feltételez, az én elemzéseimben is kulcsfontosságú. Ezt a visszautalást vagy túlmutatást én az észleléselemélet körében próbáltam meg tisztázni, bár nem mondhatnám, hogy maradéktalanul elégedett vagyok az eredményeimmel. Kétségtelen, hogy ez az út a filozófiai gondolkodás egy olyan területére vezet, amelyen még rengeteg megérteni és feltárni való rejtőzik. Ilyen jellegű további kísérletekhez most nagyon sok motivációt kaptam, amiért hálás vagyok.

Köszönettel:

Szeged, 2019. július 01.

Pavlovits Tamás